

Megrohanták a környék összes betegségei. Patakok tifusz bacillussal voltak teli, fenyők alatt és házak között véres gyerekszékek fényltek. A gyerekeket vérhas tizedelte meg, asszonyok sokszor a bába piszkos kezétől pusztultak el, s az ifjúkori halál is mindennapi volt.

A pénzesek elhagyták rég az erdőt. A pap volt az egyetlen egészségi szerv. S télen sitalpakon indult ki temetésre, így jobban győzte mégis a dolgát.

Hideghavason a halál annyi sem volt, mint mikor bogár roppan a szekér kerekei alatt.

Hangosan gondolkozott Dezső: mi mégis értünk sok mindenhez! Nyelveket tudunk! Városokban lakunk. Vannak még némi lehetőségeink. Ezeket tiz évvel előbb viszi el az ördög.

Tudta jól, hogy Közép- és Nyugat-Európa zsákuccába került. Újságból tudta azt is, hogy lázasan fegyverkeznek mindenfelé.

— Vén csont vagyok és mégis behivnak engem is.

Látta magát zöld katona ruhában, sötét kavernák, hűgyszagú fedezékek között, amint levegő után kapkodva letépte magáról a gázmaszkot.

— Vagy itthon halunk éhen, vagy a fronton döglünk meg!

Arrébb patak sarlózott bele a vidékbe, vékonyan, görbén csergedezett a fűszálak és gyökerek között, mint cérna a tű nyílásán át. Dezső nem látott, nem hallott semmit. A feje zugott, a szíve vert, mintha ágyúgolyók bombázták volna. Sietett lefelé.

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETIRÁS KÉRDÉSEIHEZ

Irta: FÜLÖP ERNŐ

1. A könyv, amelyről beszámolunk, szokatlan jelenség a magyar irodalomtörténetírás történelmében. A magyar irodalomtörténetnek mindmáig két jellegzetes típusa volt. Az egyik, a *Toldy—Beöthy*-féle elsősorban politikai szempontok szerint, politikai páthosszal tárgyalt irodalmunkat. A másik, a *Pintér*-féle, száraz statisztikát, lélektelen adatgyűjteményt szerzett belőle és ez a hagyomány még érzékenyebb, művésziileg fogékonyabb történészeknek — mint *Horváth János*-nak — stílusára is bénítólag hatott. Szerb Antal szakított mindkét hagyománnyal és tudatosan szembehelyezkedik velük. „Be kell vallanunk” — írja bevezetésében — „hogy a könyv megírásánál a stílus kérdését minden elmondott tudományos problémánál fontosabbnak tartottuk.” (I. 21.) S ez a stílustörekvés Szerb Antalnál nem maradt csak szándék: meg is valósult.

Az irodalomtörténetet Goethe: *Dichtung und Wahrheit* c. művére szokták visszavezetni — s a modern szellemtörténeti irány valóban Goethe-ig nyúlt vissza. A goethei irodalomtörténetírás elsősorban szellemi önéletrajznak készült. Szerb Antal számára is az irodalomtörténet személyes ügy, mint az önéletrajz: magyar kulturájú lévén, a magyar művelődés multjában is a maga jelen kérdéseire keres megoldást. Másrészt a goethei csira művészi önkifejtés volt: és Szerb Antal könyvét olvasva, szinte meghökkenünk annál a gondolatnál: hogyan lehetett a művészet egyik ágáról, az irodalomról mindmáig nálunk olyan művészietlenül, szárazon, élettelenül értekezni, lendületlen ész-kategoriákba

foglalni megrendítően komoly és érzelmi emberdokumentumokat? Hiszen a történelemírás átmenet a művészet és a tudomány között s amit nem ad meg igazságainak természettudományos precizitásában, azt pótolnia kell fantáziájának önmagát igazoló művészségével!

Szerb Antal irodalomtörténetének értéke, hogy a művészi munkának készült és azza is vált. Nyelve az Adyn nevelődött, német szellem-történészek és angol szépirokon csiszolódott legmodernebb nyelven. A tudományos pontossággal gyűjtött anyagba nem merül el, hanem föléje emelkedik, — ugyanakkor azonban beleérzi az ábrázolt írókba önmagát és kimeríti az írókból saját, legbelsőbb hangulatukat. A beleérezés és kimerzés, a mindent-megértés és ugyanakkor fölényesség ugyanúgy keveredik benne, mint Huxleyben. A legmodernebb szempontok szerint elemzi tárgyát — és az elemzés mégis úgy hat előadásában, mintha impressziók gyűjteménye lenne, szellemes csevegés és pletykálgodás. Irónia és páthosz, humanizmus és cinizmus pólusai között mozog, az ő lelki képlete is hasonlít Huxley ama hőséhez, kiben önmagát rajzolva így fejezi ki végső bölcsességét: ingadozni a pólusok között... Talán az ilyen magatartású, ennyire „vegyes“, önmagukban megosztott emberek az ideális történészek: őket nem köti az egyoldalúan vallott eszme, amely kitűnő iránytű a gyakorlati cselekvésben, de veszedelmes eltérítő a művészi gyakorlatban, beleértve a történettudományokat is. Érthető, hogy a konzervatív irodalomtörténészek lapjában, az *Irodalomtörténetben* (5.—6. sz.) *Keményfy János* név alatt erősen megtámadják Szerb Antalt s jellemző az is, hogy milyen ürügy alatt támadják meg. Szerintük teljesen elhibázott célkitűzés hogy Szerb A. az egész társadalom számára akart irodalomtörténetet írni. „A magyar társadalomnak — írja a cikkíró — mint más társadalmaknak is — csak elenyészően kis része (írók, tudósok és irodalomtanárok) olvas irodalomtörténetet.“ A cikkirő különösképpen elfejti, hogy minden középiskola diáksága is olvas irodalomtörténetet, sőt, sajnos, nemcsak olvas, hanem tanul is és az érettségi bizonyítvánnyal együtt magával viszi a középiskolából a történelem iránti teljes közönységét, unalmát, iszonyát, amelyet a tankönyvek, a „tudós“ irodalomtörténetek vetettek el benne. A szellemudományok abban is érvényre juttatják „átmeneti“ jellegüket, hogy a nagyközönséget érdeklő tartalmakat fejeznek ki. A múlt század egyik főeredménye, a történeti szellem mélységesen belegyökerezett a modern emberbe: a multtal, történelemmel érvel minden politikai irány, a multban keres az ember cselekedeteire igazolást, de ami még fontosabb: ráeszméltünk arra, hogy amint minden történés, minden folyamat, magunkat is beleértve, — úgy önmagunkat is csak történetünkükből érthetjük meg. A történettudományok nélkülözhetetlen segédeszközei a „gnothi sze auton“ önmagunk mélyebb megértése törekvésének... Nemcsak a tudósokat és tanárokat érdekli az irodalomtörténet sem: érdekli igenis az író — s ki nem író ma a széles világon? — érdekli a polgárt, aki menekül a jelenétől, érdekli a munkást, akit minden történelem érdekel, mert a történésben érdekelve van, — de mindezeket csak akkor érdekli, ha a tudomány leszáll „magas“ piedesztáljáról, amely tudálékos konyhanyelven legtöbbször silány bélyeggyűjtő és bogarászó szellemeket hordoz. Ép' azért figyelemreméltó Szerb Antal nagyszabású kísérlete, amiért a konzervatív irodalomtörténészek leszólják: mert demokratizálta tudományát. Ez a demokratizálás, mint Szerb bebizonyította, tulajdonképpen nem „alászállás“, hanem felemelkedés a ma szintjére, európai nivóra, aktuálításra, kibővített életszemléletre. A „társadalom“, amelyet oly mélységesen lenéznek a Keményfy János-szerű tudomány-kisajátítók, jóval messzebb jár már, mint ők. Szerb Antal kinyitotta az ablakokat: köszönjük a friss levegőt.

2. A kritikus első benyomása Szerb Antal művéről a mű művészsége, amely egyrészt leköti mindvégig — másrészt határozottan felszabadító hatással van rá, mert régi szomjuságát elégíti ki. De ugyanez a művészség meg is nehezíti a kritikai tevékenységet: mert ahol kissé sántít az igazsága, ott is „szép“, stílusos, eredeti, érdekes és mindenekelőtt — újszerű. A „módszerről“ írt bevezetésében (I. 8.) röviden előadja a módszert, amelyet művében követett. „Szellemtörténet, irodalom-szociológia és lélektani elemzés jelzik a hármast, amellyel az irodalomtudománynak élnie kell“, — írja következtetésképpen. Ugy látjuk azonban, az író a módszer hierarchiájának megállapításában tévesen járt el és az elvi tisztázatlanság bizonytalanná teszi kutatásainak körvonalait. Az első kérdés, amelyet egy modern irodalomtörténetnek tisztázni kellene, az, vajjon van-e az irodalomnak egyáltalában története? És ha van, miben áll az? A földnek, egy embernek, az állatvilágnak, egy népnek van története, mert van anyagi folytonossága, szerves növekedése. Általában történelemről csak olyan létezőknél beszélhetünk komolyan, amelyek változásaikban is azonosak maradnak önmagukkal, amelyek változásaiban éppen önmagukkal való azonosságuk nyilvánul meg, amelyek önmaguk változásainak elsődleges hordozói. Az irodalomnak ilyen értelemben véve nincsen története, nincs immanens folytonossága, önmagából következő, egyszerűen: nincs szervesége. S hogy mégis beszéltek és ma is beszélnek az irodalom történetéről, az egyike az idealista világszemlélet számos maradványainak, amely az eszméknek organikus létezését tulajdonított, sőt az eszméket vallotta egyedül-létezőknek s amelynek számára az irodalomnak inkább volt története, mint az eleven embernek... Az irodalom nem magyarázható az irodalomból, a renaissance irodalma nem a feudálisból, az állítás tagadása és a tagadás tagadása elve alapján ad infinitum, és ha a következő korszak tagadja is a megelőző állításait, nem valami teremtő s ugyanakkor mechanikus szellemi szükségszerűség alapján tagadja, hanem egyszerűen, mert a társadalomban élő ember működik, gyarapodik, változik s a megváltozott ember másképp' szól, beszél, rajzol vagy vés. Mint Marx mondta legelőször és határozottan: „Az erkölcsnek, vallásnak és egyéb ideológiának... nincs története, nincs fejlődése, hanem az anyagi termelésüket és anyagi közlekedésüket kifejlesztő emberek valóságukkal együtt megváltoztatják gondolkozásukat és gondolkozásuk termékeit is.“ (Der hist. Mat. II. Kröner-kiadás, 1932. 13. o.) Az irodalom tehát nem „alany“, hanem „állítvány“, nem „független változó“, hanem „függvény“. Az irodalomnak, mint emberi működésnek, alkotási formának összefüggését, értelmét csak a társadalom adja meg... Ember nélkül az irodalom holt anyag.

Szerb Antal nem tudni miért óvatosságból vagy tájékozatlanságból, nem világított rá az irodalomtudomány e legdöntőbb kérdésére s ehelyett beéri azzal, hogy az énről és nem-énről nagybetűvel, mint „az irodalmi alkotás két metafizikai mozzanatáról“ beszéljen, holott az én és a nem-én „metafizikai“ különbsége elmosódik abban a társadalomban, amelyben minden „én“ személyfeletti tartalmakat hordoz és minden személyfeletti tartalom valaha személyes volt.

Am induljon ki valaki induktíve az irodalom tárgyi, anyagi jelenségéből: a műből, de jusson el alkotójának szellem- és érzés-világán, formáján, egyéniségén át a társadalomhoz, amelytől ruháját, élelmét, szavait, formáit s végeredményben egész életét kapja. Szerb A. módszerének levezetése nem szükségszerűen következő, nem az anyaga természetéből folyó, hanem deduktív és osztályozó. Tekintve, hogy irodalomtörténet nincs, hanem csak a történetnek, a *törtéző embernek* van irodalom-

ma, az irodalmi szintézis módszere a történetből indulhat csak ki, mint meghatározó és belejátszó háttérből, ebbe a történelembe ágyazná be az író mintegy szimbólikus prizrát, kiből kora és osztálya s sugarai öszszegyűlnek, mint individuumot, vagyis nemcsak vegyületet, hanem éppen meghatározott, egy bizonyos és soha-többet embert, aki művében esztétikumot alkotott és visszahatott a társadalomra. A legtágabb értelemben vett szociológia, amely magába zárja a társadalom történetét, vagyis a gazdasági-, politikai-, szellem-történetet, — az egyéni és kollektív lélektan és az esztétikai elemzés hármassága szerintünk az a „módszer, amellyel az irodalomtudománynak élnie kell.“

Rendkívül visszás és elgondolkasztó, hogy Szerb Antal, akinek elméletileg más a módszere, gyakorlatban végeredményben ezt a módszert alkalmazza. Legszembetűnőbb ez — mindjárt az elején — a felosztásnál. A felosztás alapjának ugyanis „lényegesnek“ kell lennie, az irodalom „lényegéből“, alanyából, okából kell kiindulnia, különben esetleges és nem kielégítő. „A legalkalmasabbnak látszik“ — írja Szerb A. — „egy szociológiai felosztás: az irodalmat aszerint osztani korszakokra, hogy melyik volt benne a hangadó társadalmi osztály.“ (20. o.) Eszerint aztán a magyar irodalmat egyházi, főúri, nemesi és polgári irodalomra osztja. De mért nem világítja meg Szerb Antal közelebbről, hogy mért „látszik legalkalmasabbnak“ ez a felosztás? Ha ezt megvizsgálja, kiküszöbölhette volna e felosztás „fő nehézségét“, amely abban áll, hogy pl. az egyes osztályirodalmak mélyen belenyúlnak a következő korszakokba. Szerintünk a szociológiai felosztás nemcsak „alkalmasnak látszik“, hanem — egyedül, lényegesen, szükségszerűen, az irodalom természetéből kifolyólag alkalmas s ezért elfogadjuk Szerb Antal felosztását, azzal a változással — mely szerintünk javítás, — hogy a felosztás legfőbb szempontja nem az osztály, hanem a társadalom egészének bizonyos rendje és szerkezete. Vagyis mi a feudalizmus, kapitalizmus stb. irodalmáról beszélünk s mivel „Az uralkodó osztály gondolatai“ — s így írásai, — „minden korszak uralkodó gondolatai“ — s így írásai (Marx id. műve 37. o.) — másodsorban beszélünk csak az osztályos irodalomról — és pld. az egyházi irodalmat nem egyfolytában tárgyalnánk végig a középkortól a 18. századig, hanem a korai kapitalizmus korában tárgyalnánk a középkor emez anakronisztikus nyulványairól is. Sajnálatos, hogy Szerb Antal, aki művében elég teret ad a szociológiai okfejtésnek, nem merült el mélyebben az irodalom és társadalom összefüggésének filozófiai kérdésébe, mert ez az elmerülés még biztonságosabbá tehetné volna kutatásait. . .

3. Szerb Antal bevezetésében nemcsak az „általános“, „nemzetközi“ irodalomtudomány módszereivel szemben foglal állást, hanem a speciálisan magyar irodalomtörténet módszereivel szemben is. „Önmagából“ — írja — „nem lehet (a magyar irodalomtörténet) jelenségeit megmagyarázni, hanem csak az európai fejlődésből“, „a magyar történelmet nem lehet megérteni Európa története nélkül“ — és így jut el a speciálisan magyar irodalomtörténet „egységes szempontjához“: „hogyan sikerült egy-egy időpontban megteremtteni a magyarság és európaiság szintézisét, majd hanyatló korokban hogyan maradt el a magyarság a rohanó Európa mögött és hogyan talált új szintézisre egy másik eszmemagaslaton: — ez adja meg a magyar irodalomtörténet belső ritmusát.“ (18. o.) Míg a régi magyar irodalomtörténetben „a centrális szerepe annak juttott, hogy miben különbözik Magyarország Európától“ — Szerb Antal Ignóti híres aforizmája alapján azt akarja megmutatni, „hogy miben hasonlít hozzá“ (17. o.) Ez a főszempont ismét csak azáltal válik „szükségszerűen“ főszemponttá, hogy a tárgy természetétől következik. Szerb

Antal inkább intuíció-szerűen villant rá, mint szillogizmusok alapján. Előzőleg, a felosztásnál a társadalomról beszéltünk „általában“, és az irodalomról „általában“. Most a magyar társadalomról és a magyar irodalomról beszélünk és annak külön törvényeiről. Szerb Antal — nagyon helyesen, — ismét a történelemtudománytól kéri kölcsön főszempontját, mert amint az általános irodalom az általános társadalomtörténetnek, úgy a magyar irodalom sajátos ritmusa a magyar társadalomtörténetnek, függvénye. Viszont ugyanúgy, amint a módszer és a felosztás megállapításánál nélkülöznünk kellett részéről a „Wesensschau“-t, a lényeglátást, úgy most sem ad feleletet a legfontosabb kérdésre: miért volt „minden magyarnak, aki az átlagon felülemelkedett, Európa a legfőbb szerelme“ (18. o.), miért volt Európa a magyarság számára minden kapcsolat ellenére valami más, idegen, távoli, miért estünk oly távol „az élő vizek forrásától“, a „művelődés eleven műhelyeitől“, miért nem volt Magyarország egyetlenegyszer sem az az Európa, amely felé más népek sóvárogva néznek? Mert ha az én és nem-én között nincs is metafizikai különbség, a magyar és az európai között majdnem az volt évszázadokon át? Vagyis, ténynek véve a magyar történelem és irodalomtörténet ritmusát, mi magyarázza ezt a ritmust? Ezekre a kérdésekre a választ Szerb Antal csak a szociológiában, illetve a társadalomfilozófiában találhatta volna meg, közelebbről megjelölve a „fejlődés egyenlőtlenségének“ törvényében, melyet — mint annyi mást — először szintén Marx világított meg, a hivatalos tudomány kiközösítettje, akinek tételei csak kerülő utakon, névtelen levelek gyanánt kerülhetnek forgalomba. A társadalomtudomány e törvénye értelmében vannak „vezető“ és „epigon“ társadalmak, de e társadalmak nem faji, nemzeti tulajdonságaiknál, — hanem bizonyos „anyagi“, azaz érzékelhető, földrajzi, gazdaságföldrajzi, társadalomgazdasági, politikai körülményeknél fogva vezetőik vagy epigonok. A középkor feudális, patriarchális, statikus rendjében, amelyben az egyház volt a szellem hordozója, a magyarság lehetett volna vezető is, de nem lett, mert — későn jött, későn kapcsolódott bele, mert évszázadokat kellett ugrania és évszázadokat nem lehet átugrani. A későn-jövés: ez a magyar történelem és így a magyar irodalom döntő és tragikus mozzanata, mely egész ritmusát meghatározza. A későn-jövéshez járul még a földrajzi helyzet mozzanata: — a művelődésben — ez a szabály — azok a népek jártak legelől, amelyeket földrajzi helyzetük élénk kereskedelemre és gazdasági fejlődésre, gyors észjárásra, fényűzésre és kényszerű öneszmélésre rendelt: s ezek elsősorban a tengerekmelletti népek... Magyarországon lehetnek nagy emberek, de nem lehetett nagy kultúra, mert nem volt nagy civilizáció. Ezért nézett nálunk Nyugat felé Szent Istvántól kezdve Adyig mindenki, aki szomjára volt a kulturára, ezért panaszkodik Janus Pannónius majdnem ugyanazokkal a szavakkal hazája barbársága miatt, mint Széchenyi, vagy Ady, ebben közös minden magyar nyelvű és neveltetésű ember ezen a földön évszázadokon keresztül: a lehetetlent akarja, a felépítményt az alépítmény nélkül — mint Szabó D. gunyolta egyszer Klebelsberg kollégiumait, a füstölög kéménvt akarja, mely a levegőből levegőbe füstölög, mert nincs alatta ház, az életet akarja, amelynek nincs meg a szükséges levegője és napfénye. A mindent, amikor semmi sincs.

A fejlődés egyenlőtlenségének elve magyarázza meg továbbá azt is, hogy sokszor átvettük az irodalmi kifejezéseket, mikor nem vettük meg át a kifejezett tartalmakat, átvettük a humanizmust — városi civilizáció nélkül; kísérleteztünk voltaireanizmussal — polgárság nélkül stb., — de e kísérleteknek ép' a megalapozottság hiánya miatt csődött kellett mondaniuk. A fejlődés egyenlőtlenségének elve magyarázza, hogy Balassa mért nem juthatott el a platonista költészet mélységeiig, hogy Mi-

kes mért nem ismerte Racinet és Adyék mért rekedtek meg a 80-as, 90-es évek nyugati kulturájánál. De ugyanakkor az irodalomtörténet is anyagot nyújthat a szociológiának annak bizonyosságául, hogy a fejlődés — a fejlődés egyenlőtlenségének kiküszöböléséhez vezet: a barbár magyarokat évszázadok, a múlt század magyarjait már kevesebb, Nyugatékat 20 év választotta el az „avant-garde“-történelemtől: a világ irodalma, amely jelenleg csak fikció, erőteljesen halad a felé, hogy fikcióból valóság legyen, amint a világ történelme is egyre erősebben egységesül — a technika szolgáltatta testi és értelmi közlekedés határ és távolság megszüntető hatása következtében. Végkövetkezésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a magyar irodalomnak nincs története, csak a magyar társadalomnak s az irodalom csak e társadalom történetének kifejező jelensége, dokumentuma, — másrészt a magyar társadalomnak sincs önmagából fejlődő, szerves folytonossága, hanem kénytelen erőszakosan alkalmazkodni az előhaladó társadalmakhoz, — s végül, hogy a magyar irodalom a magyar társadalmiságnak ezt a kénytelen epigonszerűségét is dokumentálja azzal, hogy egész történetében, minden, még csak-magyarságát hangoztató művében, sőt abban leginkább, — az összeurópai irodalom bizonyos ágaihoz kapcsolódott.

4. A szociológiai szemlélet hiányosságai erősen kiütözköznek művének 4. első részében, amelyben — Horváth János alapvető művére, *A magyar irodalmi műveltség kezdeteire* (Bp., 1931. Magyar Szemle kiad.) támaszkodva megállapítja, hogy „a magyar kultúra születése egybeesik a kereszténység felvételével.“ A turul, a vasorrú bába halál-szimbóluma, a kacsalábon forgó kastély, mint az ősmagyarok világmérete és talán a csodaszarvas regéje mindaz, ami a magyar őskulturából fennmaradt. Egy szóval sem sejteti a Szent István forradalom valódi társadalmi jelentőségét: hogy erőszakosan importálta papjai segítségével az osztálytársadalmat s hogy impórtja annyira erőszakos és „nyugatos“ volt, hogy a szükségyszerűen meglévő őskulturának minden útját elvágta az irodalmiság felé. A magyarság „irodalmi és irodalomalatti rétegre hasadása“ (Horváth J. id. m. 9. o.) tulajdonképpen alig nevezhető a magyarság meghasadásának. Amint előbb a magyarság „rátelepedett“ az itt talált nemzetiségekre, érintetlenül hagyva társadalmi formájukat, úgy Szent István király alatt a magyarságra telepedett a nyugateurópai életet élő papság irodalmával együtt. *Hóman-Szekfű* történelméből kiviláglik, hogy a VIII—X. századi német és olasz törvénykönyvekből szó szerint átvett új törvények kezdetben csak a jövevényekre vonatkoztak, a nemzetiségekre nézve hagyományos jogszokásaik maradtak mérvadók... Szerb Antal hallgatással mellőzi azt az epizódot, amely mélyen és szomorúan jellemzi az akkori magyar művelődést: Szent Gellért találkozását a kézi malmon őrlő és munkáját énekkel kísérő magyar szolgálattal, amelyről a püspök ezt jegyezte fel: „Boldog az az ember, aki másnak hatalma alá vettétvén, ily' szeliden és zúgolódás nélkül végzi köteles szolgálatát.“ S hozzátette, talán ironikusan: „Ez a magyarok szimfóniája.“ Valóban, Szent Gellértől napjainkig ez a magyarok szimfóniája: a robot... Azt a civilizáló művet, amely Szent István személyéhez fűződik, szükségyszerű meghódolásnak, alkalmazkodásnak és fejlődésnek tekintjük, de nem „perfekcionista“ értelemben vett, tökéletesedő fejlődésnek: amint fényoldalai mellett a társadalomban is megvoltak árnyoldalai, úgy ez a kettősség irodalmunkban is tükröződik, mint irodalom — mély és sokatmondó hallgatás. A magyar irodalom történésére nézve ez a hallgatás, bármennyire paradoxnak is tűnjék fel — fontosabb, mint pld. Szent Gellért művei. Szerb Antal a pogánylázadások hátterét is ellaposítja azzal a kérdéssel, vajjon „nemcsak az idegen fajta gyűlölete hozta-e létre azo-

kat" (29. o.) Hallott már Szerb Antal arról, hogy a világtörténelemben valaha is egy „faj” a másikat csak úgy l'art pour l'art, szaglásból vagy hajlamból gyűlölte volna, zoológiailag, minden gazdasági, politikai vagy eszmei ok nélkül?

Az irodalmiság három alaptényezőjének, a szerzőnek, műnek és közönségnek korszakonkénti vizsgálatában főleg *Thienemann* alapvető irodalomszociológiai munkájára támaszkodik. — A kodexirodalom tárgyalása egyike műve legérdekesebb fejezeteinek. Humanizáló közel-hozó stílusára jellemző, amit a kódexek tartalmáról mond: „Meg volt bennük minden szenzációs irodalom két alapmotívuma: a mártírtörténetekben a gyilkosság és a szüzi aszkéták históriájában a szerelmi érdekesség.” (47. o.) Szellemesen vázolja a magyar irodalom útját a glosszákon, a latin és a magyar közt átköztetítő szójegyzékeken és vendégszövegeken keresztül a 1380 körüli első magyar könyvig: Szent Ferenc legendájáig. Tanulságos okfejtéssel magyarázza azt a jelenséget, hogy nálunk a kéziratok kódexirodalom akkor lendült fel, amikor külföldön már tömegével nyomtatták a könyveket, vagyis hogy a mi középkori virágzásunk az újkor elejére esett. *Thienemann* szerint az ok a városi élet hirtelen fejlődésében keresendő. Szerb A. e szociológiai magyarázatot kibővíti azzal, hogy e kódexek írói már nyomtatott könyveket fordítottak és a nyomtatott könyvek könnyebb hozzáférhetősége hozzájárult a fordítások számszerű növekedéséhez. A humanizmus vázlatánál azonban mellőzi a társadalomgazdasági hátteret, amely nélkül *Erasmus* is a levegőben lóg. A reformáció tárgyalásánál becsúszott ellentmondásra az „irodalomtörténet” kritikusa is rávilágított: Szerb tudja, hogy a „*cuius regio, eius religio*” elve érvényesült az országban, mégis azt írja: „Ez volt az első szellemi mozgalom, amely az ország egész lakosságát megindította” (I. 58.) Egyébként — *Troeltsch* nyomán — helyesen állapítja meg, hogy „az ó-protestantizmus csak megerősítette a középkori szellemi formákat és azoknak uralmát kétszáz évvel meghosszabbította”. (78. o.) Tinódi „a század riportere volt.” (78. o.), Pázmány, „mint mindenben, a grobianizmusban is nagyobb kortársainál”. Hangja felmelegedik, mikor a mult nagy nyugatlanjairól és nyugatosairól: Misztótfalusi Kis Miklósról, Dávid Ferencről, Szenci Molnárról és Apácai Cseriről beszél.

Balassiról szóló része egyike a könyv legsikerültebb fejezeteinek. Bravurososan fejti ki e költő furcsa kettősségét: rablólovagi és platonista művöltát. Szerb Balassi vallásos költészetét a benne kifejeződő őszinte bűnbánat miatt nagyraértékeli, szerelmes verseit sablonos utánzatoknak tartja. Az okot, amely miatt az oly tehetséges Balassi nem tudott elmélyülni, abban látja, hogy igen nagy volt a távolság „a magyar kultúra és magyar civilizáció közt.” (135.) Zrinyi a költő és a hadvezér, egy Condé és egy Tasso életformáját egyesíti. Az akaraterő embere volt: horvát létére „nemzetiségét az határozta meg, hogy milyen nemzetiségű akart lenni.” (148.) A nem-főur, hanem udvaronc Gyöngyösi, snobizmusa folytán, a legosztályosabb főúri költő. Szerb nem rokonszenvez emberi lényével, jelentőségét abban látja, hogy „a magyar nyelv első igazi művésze.” (164.) A népi költészet fogalmának meghatározásánál Szerb a legújabb német kutatásokat használja föl: két réteget különböztet meg a népművészetben, az egyik a „primitive Gemeinschaftskunst”, az ősművészet, amelynek nálunk nincs nyoma, — a másik réteg, amelynek a paraszt a hordozója, „nem a népben gyökerezik, hanem gesunkenes Kulturgut”, alásülyedt művelődési termék, *Hans Naumann* szavaival. Ennek a tételnek az a hibája, hogy a nép művelődést-termelő erejének hirtelen megsemmisülését feltételezi. Ha a nép őskorában művelődést tudott létrehozni, akkor most mért nem? Szerb elfogadja *Naumanné* elméletét, de

a népballadáról szólván a székely és skót balladák feltűnő hasonlóságait azzal magyarázza, hogy a kollektív tudatalatti egyformán reagál különböző népeknél. Azt hisszük, Naumannék elmélete nem marad sokáig uralkodó, az igazság valahol középpüthet lesz, mint sokszor: azok a változtatások, amelyek az „alásüllyedt termékek“ a nép száján keresztülmennek, szintén tevékeny izlést dokumentálnak. Szerb másutt is ellentmondásba keveredik ezzel kapcsolatban: szerinte a gunyolódó gajdok paraszti termékek -- (egy kivétel már megdöntené e szabályt!) -- viszont néhány sorral odább azt írja, hogy diákok énekeltek e gajdokat, hogy az ebédet megszolgálják. — A kurucköltészetben kétségesnek tartja, hogy nem az egész Thaly irta-e? — Mikes rajzában hitet tesz a múlt század emberbaráti reformszelleme, a barátságos és nyájas mikesi humanizmus mellett. — A XVIII. századi voltaireianus főurakban, Feketében és Sztarayban, továbbá a rousseauista Orczyban meglátja a forradalmi Franciaország arisztokráciájára is jellemző defaitizmust, frivolitást és gyöngeséget.

A nemesi irodalom érdekes bevezetésében elfogadja Szekfű megállapítását, amely szerint a magyar harmadik rend — a köznemesség volt. Ennek megfelelően a polgári ideológia nálunk változásokon ment át: a szabadság eszméje alatt elsősorban a függetlenséget értették. A magyar nemes úgy élt jobbágyságok közt, mint az angol gentleman Indiában. A magyar gentleman is alávetette magát a kötelező kasztfegyelemnek. Jellemző a felvilágosodás eszméinek és a köznemességnek kapcsolatára, hogy egyedül nálunk fordították le latinra, a köznemesség nyelvére a Társadalmi Szerződést és a Marseillaisét. Gvadányi és Dugonics — az egyik dalmata, másik olasz, -- magyarkodásánál megjegyzi Szerb, hogy „Magyarországon a fajvédelmet mindig idegen fajuak csinálták“ (237.) Őszintén fájjalja, hogy Kazinczy a heves temperamentumu és kora politikájának nivóján álló Bacsfányit kiszorította az irodalmi vezérségből. — A preromantikusok gárdájából kiemeli az „etherikus“ Daykát. — Nagyon aktuális szavakkal ítéli el I. Ferenc abszolutizmusát — (bár előbb bókot mond az an und für sich abszolutizmusnak) — „vissza akart állítani politikai eszközökkel egy lélek és szellemtörténeti állapotot, mely a múlté volt“ (252.) Nem huny szemet afölött, hogy a nemesség a „magányos óriás“, Berzeviczy Gergely kivételével — örült a reakciónak. A renddel szemben való minden ellenzékiesség a nemzeti nyelvért való küzdelemben torkoll, a legkisebb veszedelem ökönomiája alapján, tehetnénk hozzá. Kazinczy Németh L. szavaival „az irodalom telefonközpontja“ akart lenni. Kiemeli Kazinczyt a pintéri „német-görög klasszicizmus“ skatulyájából és az empire-stilus-törekvés vignettájával látja el. Berzsenyi megformálásában Szabó Dezső tanulmányának nyomán halad: az erő költőjét ünnepli benne. Kisfaludy Sándort kellően leszállítja magas polcáról, míg Csokonaira meleg és finom szavakat talál: „A királyi paloták összeomlanak, de a porcellénfigurák megmaradnak“ (281.) A gondokkal küzdő, beteg költő cizellált dalaiban „az Eleven Rózsa mulhatatlan reggeli ragyogása él“. (A Csokonay rész egyike a legszebb magyar esszéknek.) De miért gondolja Szerb, hogy a Ludas Matyiba, (amelyet kissé tulróviden intéz el) „nem szabad demokratikus tendenciát beleolvasni“ (287)? Beleolvasni tényleg nem kell, mert ki lehet olvasni belőle! Katona-tragédiájából „számunkra is megmarad az emberi tragédia Bánkban és Tiborc megváltatlan keserűsége“ (289.) Széchenyi megítélésében nem függetleníti magát Szekfű sémájától, nem látja meg ennek a kétségtelemül zseniális embernek alkati és helyzeti meddőségét, módszereinek egyrészt korszerűtlenségét, másrészt bethleni értelemben való kihatározhatóságát s azt írja: „Ami ezután jön, Széchenyi szellemében kell jönnie“ (326.) Hiszen Szerb A. maga idézi Széchenyit, aki a Bánkkal kapcsolat-

ban cenzurát emlegetett: „Mégfoghatatlan, hogy a kormány megengedi ilyen esztelenség előadását. Rossz, veszedelmes tendencia!” — írja naplójába az előadás után, idézve harminc oldallal ezelőtt. Mikor veszi észre a jóakarató történész-nemzedék, hogy Széchenyi szekfüi felfogása ellenkezik a társadalom széles rétegeinek emberi méltóságával és öntudatával?

Vörösmarty főerejének mithoszalkotó képzeletét látja, amely kisebb époszaiban és a Csongor és Tündérben nyilvánul meg a legtisztábban. Petőfi radikális liberáлизmusát fiatalságával és szegénységével indokolja. Költői attitűdjét Horváth J. alapján a „lírai realizmusban” látja. Érdekeseen magyarázza Petőfi szerelmi lírájának biedermeier jellegét: szerinte a szenvedélyes költő Szendrey Julia iránti szerelmét, amely „két vad és féktelen természet összecsapása volt” (II. 56.) azért stilizálta át szelid érzelmévé, hogy a nő osztálytudatának hizelegjen, hogy megmutassa: szerelemben ő is uriember. Népiessége politikai állásfoglalás, tudatos egyszerűsítés volt és végeredményben nem népi valaki irta a nem-népnek, hiszen: „a nép nem olvas verseket, más dolga van, akkor és most és mindörökké” — írja Szerb Nagy Lajosra, az íróra valló indulatkitöréssel. Szabadságszeretében meglátja a vallásos energiát, viszont szerinte „naiv dolog lenne P-t a marxista eszmék előfutárának tekinteni” (62.) Petőfi valóban nem volt eszmei előfutár, de érzésben, szabadságvágyban, temperamentumban olyan elemeket hordott, amelyek miatt kedves költője lett a munkásságnak. Kemény Zsigmondot szándékaiért és tragikus életéért többre értékeli, mint esztétikai értéke alapján az szükséges lenne. — Eötvös merész liberáлизmusát lélektanilag magyarázza: aulikus apja bűneit akarta „kompenzálni”. — Jókai főértékét nyájas, gyermekded emberségében, jóbarát-voltában látja. — Tompa az ósz költője, a forradalmár-pantheista Vajda Péter másodrangú tehetsége miatt szerinte nem érdemli meg, hogy kiássák. — Aranyt mintha kissé Arany receptje szerint dolgozta volna föl: „Nem a való hát, annak égi mása...” Eposzi törekvéseit Wagneréhez hasonlítja: a mult mithoszaiban keresni a nemzet végzetvonalát... Realizmusa mellett monumentálisát hangsúlyozza. Balladáit csak-virtuózkodásnak tekinti, pedig mintha a mélyütkön érződő büntudat kifejezése szükséges lett volna Arany számára? S vajjon nem lehetne-e e büntudatot és a szabadságharc utáni Arany keserű melanchóliáját szorosabb összefüggésbe hozni elvi likvidációjával? Szerb is megállapítja, hogy „a népi fi mindenről beszélt, csak a népről nem”... Az Ember Tragédiája alapkoncepciójának az individualizmus és kollektivismus közti küzdelmet tartja. Rendkívül érdekes megoldást talált a Tragédia sokat vitatott happy endjére. „Ádám az apollói, Éva a dionysosi principium. Ádám a világos, építő öntudat, mely magas célokra tör és ha célját nem tudja elérni, összeomlik. Éva a homályos ösztön, a természet szava az emberben, mely semmi mást nem akar, mint élni és dacol a szellem minden erejével” (10.) E magyarázatot meggyőzőnek találjuk. — Szerb a magyar irodalom történetén végighuzódó magatartást fedez fel benne: a fatalista Zrinyi „és mégis”-es dacával Vörösmarty „Lesz még egyszer ünnep a világon”-jával rokon Madách utolsó sora: Küzdj és bizva bizzál. — A gentry lírába sorozza Kiss Józsefet és nem emeli ki, — Vajda Jánosnak az a jelentősége, hogy szakít a biedermeier szerelemtanallal és metafizikálansággal.

A polgári irodalomban is igazoltnak látja, hogy „valamely közösség akkor találja meg önkifejezését az irodalomban, amikor már túl van a zenithjén.” (141.) A polgári irodalom legfőbb mondanivalója az atomizált ember súlvos magánya. A Nyugatot távolról sem tartja dekadensnek — tele volt naiv hittel, újrakezdéssel. — Rákosit, Herczeget fölényes

iróniával, Gárdonyit hüvös objektivitással, Bródyt, Szomoryt és Krudyt szeretettel tárgyalja. Megállapítja a fontos tényt, hogy „a Nyugat nyugatosága megrögződött a 80-as és 90-es éveknél” (164.) — Ady világnézetét helyesen a vitalizmus kifejezésben foglalja össze, a nagybetűs Élet kultusza volt Ady legfőbb mondanivalója. Makkaival egyetértve nagy vallásos költőnek tartja. Szerinte Ady hozta be a pénz-témát költészetünkbe és megfélekedezik Szilágyi Gézárról, aki ebben és másban megelőzte Adyt. Ady szocializmusának gyökereit „fajszeregetében” keresi. Ha ezzel azt akarja kifejezni, hogy érzelmi szocialista volt s a szocializmusban a speciálisan magyar és paraszti kérdések megoldását kereste, akkor ennek nem mondunk ellent. — Babitsba nem hatol elég mélyen, Tóth Árpád esztétikai jelentőségét nem ismeri föl, Móricz kétosztályiságát ügyesen elemzi. Prohászka, Ravasz László és Tormay Cecil méltatására loyális szavakat talál. Szabó Dezső értékének tudja be, hogy általa „a nacionalizmus újra modernné lett” Magyarországon. Szekfű szerinte „talán” a legnagyobb demokrata(!) Stilusára amugyis jellemző a sok „talán”? — „talán” Nietzsche gondolatát fogadta el, aki minden művét kérdőjellel szerette volna befejezni, önmagával szemben való szkepszisének jelzésére? Vagy egyszerűen sok még a bizonytalanság és kérdéses „talán” Szerb világnézetében?

5. Szerb A. bármennyire objektivitásra törekszik is, mind a bergsoni intuitív megragadás, mind a dilthey elemzés megismerés-módszereivel, művészi erejénél fogva legtöbbször észrevehetően revelálja magát s nem titkolja el rokon- illetve ellenszenvet. S ez természetes: a tárgyilagosság tökéletes megvalósítói csak azok lehetnek, akikben alig van szubjektum, erős alanyiség, szóval: egyéniség. Szerb rokon- és ellenszenvében meglehetősen progresszív: humanista páthosza, józan emberisége iróniája fölé emelkedve hatja át írásait. Irodalomtörténete így ideális irodalomtörténet lenne, ha kellő szociológiai elmélyedés előzte volna meg. A szociológiai elmélyedés hiányából magyarázzuk azt, hogy sokszor nem tudja kivonni magát Szabó Dezső és Németh László narodniki gesztusainak hatása alól és engedményeket tesz a szellemtudományokban oly használhatatlan, fasiszta eredetű fajgondolatnak. Nem azt hibáztatjuk, hogy a „magyar eidost”, a magyar jelleget keresi az irodalom történetében is, hanem azt, hogy a magyar jelleget többször és szükségtelenül személyes jelenségekhez kapcsolta. Szerintünk a magyar eidos induktíve állapítható meg a magyar történelemből, vagy legalább is az intuitív megragadásának át kell ölelnie az egészet. Az eidos kifejezés sem a legsikerültebb, mert az állandóságot hangsúlyozza ki, holott a magyar jelleg a társadalom formáival együtt változik és végeredményben nem más, mint az európai jelleg egy változata. Miért mondja Szerb, hogy „a magyar faji alkat józanságával nem fér össze a metafizikai nyugtalanság” (29), mikor Vajdában és Adyban megtalálja azt? Miért felel meg „az összeszorított fogu dac” jobban a magyar eidosnak, mint „a lázadás és forradalom”, amikor volt Dózsa és Kossuth és Vajda és Petőfi és Ady? (II. 16.) Az „élet és ábránd” ellentéte miért a magyar jelleg egyik legszembevetőbb mozzanata (II.28.), amikor a fin du siècle legtöbb írójának fő-problémája? Miért „idegen” a magyar „vértől a kapitalizmus” (II. 125.), talán a francia vértől nem idegen? Egyáltalában mi köze van a kapitalizmusnak a vérhez? Az első kötet 219. oldalán tisztázza véleményét a fajról: szerinte „a lélektörténet minden fejezete, tehát minden újabb lelki elmélyedés, egybeesik a nacionalizmus egy-egy újabb fellángolásával.” Így: „a humanizmus egybeesett a nemzeti szellem megszületésével...”, a romantika a népével és „a Nietzsche által megindított, Bergsonban megvilágosodó és a különböző pszichoanalitikus iskolákban gyakorlatiasodó

újabb elmélyüléssel egyidejűleg felvetődött a kollektivitásnak egy újabb típusa, amellyel azelőtt nem számoltak: a faj". Eltekintve attól, hogy egybeesés még nem jelent okozati kapcsolatot, evidens, hogy a nacionalizmusok fellángolását nem lélektani felfedezések, hanem társadalomgazdasági okok határozzák meg, a humanista kori nemzeteszményt a kezdődő kapitalizmus hozta létre, a népeszme a feltörő osztályok határvonalát húzta meg a népen kívülálló uralkodó osztállyal szemben, a modern fajeszme pedig több köze van a kenyéririgységhez, mint Freudhoz, a jól számító irányításhoz, mint Bergsonhoz. Göbbelsék is tiltakozának az atyafiság ellen! Az, hogy mi a faj, tisztázatlan, csak az tisztázott — s nem tudományosan, hanem politikailag, — hogy ki nem tartozik a fajhoz, azaz ki ellen lehet bántatlanul kirobantani a felgyülemlett aggresszív energiákat. Ismételjük tehát: a magyar „eidos“, a magyar jelleg mindaz a jellemvonás együtt, amely mindmáig a magyar történelemben felmerült, mert, ha ezt nem fogadjuk el, régi és lemosolygott tankönyveink bölcsességéhez jutunk vissza: „a magyar lovagias, vendégszerető, vallásos és hűséges faj vagy nép“, amely bölcsességet a tankönyvíró rendszerint szóról-szóra német könyvekből vett át, csak a német helyett szurta be a magyar szót...

6. Keményfy János, az Irodalomtörténet kritikusa azzal fejezi be bírálatát: „Mindenképpen sajnálni lehet, hogy e mű megjelenhetett.“ Mi azzal fejezzük be: Minden hibája és következetlensége ellenére örülnünk a könyvnek. Aki cselekszik, ki van téve a tévedéseknek, — a tökéletesség eszményét, amelyet a kritika vele szemben követel, csak ritka, szerencsés esetekben valósíthatja meg. Szerb A. szellemtörténeti szintézist adott akkor, amikor a magyar művelődés anyagának szociológiai szempontú feldolgozása még a jövő zenéje: s szintézise megérdemli, hogy megbecsüljék, méltányosan megbirálják s mindenekelőtt, hogy olvassák.

ITÁLIA (FILMHIRADÓ)

Irta: CSERESNYÉS SÁNDOR

Messina. Színek és árnyak. Baedekerek, turisták, kodakok. Luxus-szállók terrasza fölé csíkos napellenző feszül. Barnáspirosbőrű ladyk szi-lianát hallgatnak és a sok Sam Doddworth ásfítozva számolgatja: — ha a General Motors továbbra esik, decemberre hazamenjek-e? Grand Hotel, neonfény, american bar, livrés inasok, selyemfiúk, vérpiros narancs és végtelen hosszú Lanciák. Beton országutak, a közbiztonság remek, a Duce felozlatta a maffiát, a közbiztonság remek, a Duce nem túri a koldulást, most is nyakoncipett egy koldust a rendőr, ott viszi, ni a mez-telen rongyos férfit, hogy markolássa a derék szál piemonti, ha vissza-jön megérdemel egy Gianaclist. Mindent a Ducenak köszönhetünk, már nem molesztálnak, éljen a Duce, szép missek öröme.

Lejebb, ahol huszonöt évvel ezelőtt a földrengés százezer embert tett hajléktalanná, ahol kolera dühöngött és ahol járványok dühöngenek ma is, arra is ülnek az álmos emberek a napon. Álmos emberek álmodnak a napon. Üres a gyomruk, elnyomja őket a forró napsütés és álmodnak.

Álmodnak arról az időről, mikor Don Florionál még akadt munka és Don Florio fizetett. Don Florionál most is lenne munka, csak hogy Don Florio a narancs felét a fán hagyja, nehogy az ára túlságosan lemenjen, annyi narancsa termett Don Florionak idén is! Ha a fán hagyja a narancsot, akkor nem is kell neki ember hozzá és ezért ül a romok előtt száz,